

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукове пізнання не може бути об'єктивним без опори на належну методологію, тому проблеми останньої займають у науці досить важливе місце. Зрозуміло, велике значення методологія має і для теоретичних досліджень у царині права. Звернімося до етимології терміна «методологія». Він походить від грецьких слів «*methodos*» і «*logos*». «*Methodos*» у перекладі означає «шлях, дослідження, простежування» [7, с. 266], «*logos*» – «поняття; думка, розум» [14, с. 346]. З огляду на це, деякі дослідники вважають, що методологія юридичної науки – теорія методів пізнання права. Однак методи вивчення права – це способи і прийоми пізнання, одержання об'єктивних знань державно-правової дійсності, використовувани всіма юридичними науками. На відміну від предмета, який визначає, що саме вивчає наука, метод характеризує те, як вона вивчає свій предмет і здобуває знання про нього. Видатний англійський мислитель Р. Декарт виклав

своє розуміння методу в такий спосіб: «Під методом, – писав він, – я розумію точні і прості правила, суворе дотримання яких... без зайвої витрати розумових сил, але з поступовим і безупинним збільшенням знання, сприяє тому, що розум досягає істинного пізнання всього, що йому доступно» [5, с. 89]. Засновник емпіризму англійський філософ і політичний діяч Ф. Бекон порівнював метод з ліхтарем, стверджуючи, що навіть кульгавий, який іде в темряві з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить без світла, не розбираючи дороги [3, с. 12].

Залежно від застосованого методу в процесі вивчення будь-якого об'єкта дослідник або досягне поставленої мети, або ж ні. Від правильності застосованих при цьому методів прямо залежать об'єктивність та істинність одержуваних наукою знань. Досконалим вивчення останніх дозволяє визначити, які з них придатні для пізнання державно-правових явищ суспільства, у якій по-

слідовності ці методи повинні використовуватися на різних етапах дослідження. Однією з вимог, що пред'являються до методу в процесі наукового пізнання, – є його відповідність рівню поставлених завдань щодо дослідження предмета. Тільки за допомогою якісного методу можна одержати об'єктивні знання про дійсність, але для цього він сам має бути вивченим, удосконаленим, адаптованим до потреб пізнавального процесу.

Методологія юридичної науки, в рамках якої вивчаються закономірності процесу пізнання права, оперує найбільш правильними й ефективними прийоми і способами дослідження державно-правової системи суспільства. Питання методології пізнання права було висвітлено в російській, радянській і пострадянській філософській та юридичній літературі, зокрема, у працях С.С. Алексєєва, Є.В. Васьковського, О.Б. Венгерова, Д.А. Керимова, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.О. Котюка, В.О. Лобовикова, М.Н. Марченко, С.І. Максимова, П.М. Рабіновича, В.М. Розіна, В.М. Сирих, М.С. Строговича, В.Д. Титова, Ю.В. Тихонравова, О.Ф. Черданцева та інших науковців. Сформульовані в даному дослідженні теоретичні висновки і практичні рекомендації ґрунтуються також на працях зарубіжних дослідників: А. Аарнію, В. Бер-

нхема, Н. Вінера, А. Герпюжа, Д. Ешли, В. Кнаппа, Р. Лукича, Б. Ніблетта, М. Полані, Д. Сміта, Х.Л.А. Харта та ін.

Донедавна (як і в радянські часи) проблеми методології, що стосуються юридичної науки, вирішувалися насамперед з політико-ідеологічних позицій, щоправда, з тією відмінністю, що за методологічну свободу в 90-х роках уже не притягали до партійної чи іншої відповідальності, як це було раніше.

Взагалі сучасна юридична наука поняття «методологія» тлумачить по-різному. Під ним розуміють сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки. Розуміють методологію і як систему певних теорій, принципів, законів і категорій, що відбивають процес пізнання. На жаль, між науковцями поки що немає єдності у вирішенні цілої низки методологічних проблем юридичної науки. П.М. Рабінович, наприклад, визначає методологію юридичної науки двояко: як систему підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження, з одного боку, і як вчення (теорію) про їх використання при дослідженні державно-правових явищ – з другого. [Див.: 13]. З точки зору російського вченого В.М. Сирих, «методологія, в точному значенні цього слова, становить собою

вчення про методи, особливу науку, що ставить своїм безпосереднім завданням розробку й удосконалення системи прийомів, способів наукового пізнання. Тому що «логос» не може бути не чим іншим, як навчанням, думкою, поняттям» [15, с. 361]. Самі ж методи юридичної науки знаходяться, на його думку, поза її методологією, тому, «необхідно чітко й послідовно розрізняти такі якісно різні компоненти науки, як метод і методологія» [15, с. 361]. Дехто з учених фактично ототожнюють методологію з методами юридичної науки. Приміром, М.Н. Марченко пише: «Методологія теорії держави і права становить собою систему особливих прийомів, принципів і способів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення й розвитку державно-правових явищ» [11, с. 21].

Оскільки категорія «методологія юридичної науки» дуже тісно стикається з поняттям її методів, необхідно з'ясувати, що ж варто розуміти під методом наукового пізнання. У філософській науковій літературі він зазвичай формулюється як шлях, спосіб, знаряддя, засіб пізнання. За кожним конкретним методом стоять відповідні прийоми, принципи, правила останнього. О.П. Шептулін, зокрема, визначає його як «систему правил (вимог), сформульованих на підставі знання

закономірностей досліджуваної сфери дійсності й орієнтуючих людину в її пізнавальній діяльності» [18, с. 10]. Приблизно так само трактується метод наукового пізнання й у загальній теорії права.

У науці, як правило, використовується не якийсь випадковий набір цих методів, а їх струнка система. При цьому суб'єкт-дослідник сам окреслює ту суму методів пізнання, якою він користується в процесі наукових пошуків з метою деідеологізації дослідження. Ця сума не повинна становити собою якийсь механічний набір цих методів, тому що вона може привести дослідника до помилкових наукових висновків. У зв'язку із цим він повинен певним чином систематизувати свої так звані методологічні пристрасті й орієнтуватися на струнку систему обраних методів. Однак останнє слово у визначенні цієї системи має належати все-таки дослідникові, навіть якщо його погляди на систему методів пізнання в чомусь розійдуться з поширеними уявленнями, оскільки, як це часто буває в науці, загальноновизнане далеко не завжди виявляється правильним.

У даному дослідженні під методом юридичної науки розуміється система дій, спрямованих на теоретичне пізнання права. Необхідність їх здійснення впливає з вироблених наукою

прийомів, за кожним з яких стоять певні принципи і правила пізнання. Під прийомами пізнання будемо мати на увазі окремі дії, виконувані при вирішенні науково-дослідних завдань. Принципи пізнання - це вихідні положення теорії методів пізнання, що вимагають від дослідника здійснення відповідних дій. Правила ж пізнання - це нормативи, що встановлюють порядок проведення наукових досліджень. Ці правила теж закликають ученого до необхідності виконання тих чи інших дослідницьких процедур. За кожним конкретним методом пізнання стоїть своя сукупність прийомів останнього і зміст принципів і правил, що його складають. Зауважимо, що методи наукового пізнання мають об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки з одного боку «методи існують об'єктивно» [15, с. 363], а з другого – «метод не існує в об'єктивній дійсності сам по собі, він результат творчої діяльності людини» [18, с. 9]. Отже, будучи породженням суб'єкта пізнання (суб'єктивним явищем), метод пізнання повинен спиратися на об'єктивну підставу (на вже пізнані людиною закономірності об'єкта пізнання). Цим можна пояснити використання у філософській літературі поняття «правильність наукового методу» [6, с. 81]. Правильними визнаються тільки такі методи, що базуються на пізнаних об'єктив-

них закономірностях; тільки правильні методи можуть призвести до істинних знань.

Розкривши поняття «методи юридичної науки», сформулюємо свою позицію щодо питання тлумачення методології аналізу політико-правових доктрин у період формування інформаційного суспільства. По-перше, методологія юридичної науки є теорією (або навчанням) методу (методів) теоретичного пізнання права. По-друге, методологія і метод (методи) пізнання - це поняття, що знаходяться у відносинах підпорядкування. Термін «методологія» ширше терміна «методу (методів) пізнання». Це зумовлено тим, що методологія юридичної науки як відповідна галузь знання не охоплюється тільки методом (методами) теоретичного пізнання права. Останній - це лише серцевина (центральна частина) цієї методології, кінцевий результат, отриманий у процесі конкретних наукових пошуків. Він знайшов визнання в науковому середовищі, а значить, є придатним для практичного застосування. Іншу ж частину методології (причому, мабуть, більшу за обсягом) становлять різного роду емпіричні знання, теоретичні положення, що не устоялися, наукові припущення, обґрунтування й пояснення уже визнаних методів пізнання тощо, без чого будь-яка теорія не може існува-

ти й успішно розвиватися.

Єдиної для всіх наук методології не існує. Кожна конкретна наука має свою власну методологію. Такої думки дотримується, наприклад, О.П. Шептулін: «...Методологія не становить собою єдиної цілісної науки, а розчленовується на окремі види й різновиди залежно від того, які - загальні, загальнонаукові чи приватні методи вона розробляє і яку конкретну науку обслуговує» [18, с. 13]. І далі: «Оскільки кожна наука має свій особливий предмет, вона неминуче створює свій метод дослідження, у вимогах якого відбивається специфіка її предмета, а значить, і своя методологія» [18, с. 13]. Цю методологію вчений називає конкретно-науковою і стверджує, що вона має різновиди відповідно до кожної окремої конкретної науки. Вирішуючи методологічні проблеми стосовно тієї чи іншої науки, конкретно-наукова методологія органічно входить до її змісту й розробляється представниками певної галузі знання [18, с. 13].

Застосувавши наведені міркування до юридичної науки, підкреслимо, що остання має свою власну методологію, що охоплює собою загальні для всіх наук методологічні розробки філософії, методологічні положення інших неюридичних наук, що становлять інтерес для загальної теорії права, а також результати

власних методологічних пошуків. Причому те, що сприйнято від філософії та інших неюридичних наук, певним чином пристосовано в цій методології до сфери юридичного знання. Вона є специфічним складником (розділом) загальної теорії права, тобто становить з нею нерозривне ціле, будучи одночасно і методологією всіх інших юридичних наук. Таким чином, існує єдина методологія правознавства. Тому не випадково низка науковців називає юридичний метод специфічним загальнонауковим методом юридичної науки [10, с. 10-12]. Та обставина, що кожна окрема юридична наука має свій предмет дослідження, не спричинило формування в них власних методологій. І це цілком логічно. Адже всі вони мають один об'єкт дослідження - право з його зв'язками з державою та іншими явищами громадського життя. Причому цей об'єкт досліджується цими науками під одним кутом зору - юридичним. Наявність же в кожній із них свого предмета пізнання викликає лише затребуваність із загальної методології правознавства потрібних саме їй методів пізнання права.

Методологія правознавства одночасно є і методологією юридичної науки, і методологією практичної діяльності [17, с. 14-18]. Обґрунтуємо дану позицію. Насамперед укажемо на те, що її

супротивники протиставляють, по суті, методи наукового пізнання права методам практичної діяльності, проводять якусь межу між ними. У дійсності ж така межа навряд чи існує. Узагалі ж практична діяльність (особливо, якщо мати на увазі складну, багатогранну діяльність) певною мірою є логічним продовженням наукової. Багато методів, використовуваних в останній, застосовуються й у діяльності практичної. Причому одними науковими методами оперують на практиці безпосередньо, інші ж, подібні до них, пристосовуються для практичних нестатків. Зокрема, єдиними для науки і практики виступають методи формальної логіки. Такі ж методи, як, приміром, системний і порівняльний, уже використовуються в практичній діяльності в адаптованому до певної сфери виді. Що ж стосується діяльності, зв'язаної з тлумаченням права для його реалізації, то вона разом з відповідною науковою діяльністю - це нерозривне ціле. Як при науковому роз'ясненні права, так і при його трактуванні з метою практичного використання застосовуються ті самі способи тлумачення. Специфіка практичної діяльності викликає необхідність вироблення вже суцільно утилітарних (прикладних, вузькопрактичних) методик (приймів, правил, технологій тощо), використовуваних для досягнення тих чи інших

практичних результатів.

Таким чином, ще раз підкреслимо, що центральним елементом методології юридичної науки є сукупність методів теоретичного пізнання права. При цьому методологія загальної теорії права одночасно є й методологією всіх інших юридичних наук, і методологією практичної діяльності.

Назвемо далі конкретні методи, якими оперує загальна теорія права і які застосовуються в юридичній практиці.

Відомо різні класифікації методів загальної теорії права. Між ученими, слід зауважити, існують серйозні розбіжності в розумінні тих чи інших видів її методів, що, звичайно, ускладнює їх використання як у наукових дослідженнях із загальної теорії права, так і в юридичній практиці. *Залежно від сфери (або широти) їх застосування* вирізняють такі методи, як філософський, загальні, конкретно-наукові й спеціальні методи [11, с. 25-28].

Зміст *філософського* полягає в загальних принципах пізнання. Однак цей метод, будучи залежним від філософської позиції того чи іншого автора, включає в себе суб'єктивний чинник і не може бути ідеологічно нейтральним [12, с. 17].

Загальні методи виробляються головним чином філософською наукою й використовуються, на думку прихильників

розглянутої нами класифікації, у всіх науках, принаймні, в більшості з них. Вони зводяться науковцями головним чином до методів формальної логіки, властивих людському пізнанню в цілому. На відміну від наукових методів, які є продуктом діяльності суб'єкта-дослідника, винаходом учених, загальних методів ніхто не створював. Оперування ними є природним для кожної людини. Вони ґрунтуються на відкритих ще Аристотелем законах людського мислення, на фундаменті яких «будується як наукове, так і повсякденне знання» [4, с. 394]. Наукові ж методи використовуються, як правило, в науковому пізнанні, тому загальні має сенс поділити на загальнологічні й наукові методи пізнання. Що стосується загальнологічних методів, то в загальній теорії права використовуються такі їх види, як аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення, індукція й дедукція, аналогія та ін. Усі ті наукові методи, якими користується правознавство, створені на базі зазначених методів. Більш того, при оперуванні в науці й на практиці науковими методами пізнання завжди паралельно застосовуються (причому найчастіше неусвідомлено, автоматично) й загальнологічні.

Однак, можливі випадки, коли такого статусу набувають методи, опрацьовані іншими науками.

Так, у процесі математизації науки найбільшого поширення (особливо в самій математиці, а також у логіці й лінгвістиці) одержав такий метод пізнання, як формалізація, що дає підставу теж вважати його загальним методом.

Конкретно-наукові методи, за твердженням низки вчених - це вже методи, вироблені юридичною наукою. На думку інших дослідників, у правознавстві використовуються конкретно-наукові методи як неюридичних наук, так і опрацьовані юридичною наукою.

Спеціальні методи розроблюються окремими науками й використовуються в інших, у тому числі й у правознавстві, й охоплюються конкретно-науковими методами. На думку О.Ф. Черданцева, останні властиві деякій групі наук, а спеціальні методи - тільки одній конкретній науці [15, с. 32].

В іншій класифікації методів наукового пізнання розрізняють методи вищого, середнього й нижчого рівнів. Методи, що належать до вищого рівня, відбивають загальні принципи пізнання в цілому, завдають науковим дослідженням певної спрямованості, забезпечують їх концептуальну визначеність. Їх сукупність іменується *парадигмою*. Ті ж методи, що включаються в середній рівень пізнання, мають міждисциплінарний характер; ними опе-

ругють усі науки для вивчення од- нотипних об'єктів. Вони склада- ють групу *загальнонаукових ме- тодів*. Методи, які відносять до нижчого рівня, - це приватнонау- кові методи, що ведуть безпосе- редньо до одержання конкретних знань [9, с. 13-17]. Наведена кла- сифікація, розрізняючи ці 3 рівні, ставить, як вбачається, різні ме- тоди пізнання в нерівне станови- ще. Але ж у науці не може бути більш значимих (вищий рівень) чи менш значимих (нижчий рівень) методів пізнання, бо всі наукові методи однаково важливі. Отже, на нашу думку, така класифікація не може бути ефективною.

Існує також класифікація ме- тодів пізнання *залежно від рівня останнього*, це емпіричний і те- оретичний рівні [4, с. 372, 373]. На *емпіричному рівні* за допомогою таких методів, як, наприклад, спо- стереження, порівняння, вимір, опис, експеримент, вивчається зовнішня сторона явищ. Таке пізнання здійснюється органами почуттів людини. На *теоретич- ному ж рівні* дослідження відбу- вається проникненням в сутність явищ. Тут уже дослідник має справу з науковими абстракція- ми. Таке пізнання можливе завдя- ки такому методу, як метод сис- темного аналізу. Відповідно, в даній класифікації вирізняється емпіричне й теоретичне пізнання.

Тепер назвемо ті конкретні методи наукового пізнання, що

використовуються насамперед у юридичній науці й можуть також бути застосовані в юридичній практиці. Із загальних методів наукового пізнання в право- знавстві широко застосовуються такі методи, як *логічний, істо- ричний, системний, порівняль- ний і прогностичний методи, методи сходження від конкретного до абстрактного і сходження від абстрактного до конкретного*, а також *метод формалізації*. При оперуванні логіч- ним методом об'єкт пізнання роз- глядається без урахування всіх історичних випадків, окремих фактів, особливостей, виклика- них конкретно-історичною обста- новкою. І навпаки, за допомогою історичного методу об'єктивна дійсність пізнається вже такою, яка вона є в дійсності з усіма її закономірними й випадковими проявами. Шляхом використання системного (або системно-струк- турного) методу встановлюється внутрішня побудова (структура) тієї чи іншої системи, місце в ній кожного структурного елемента, а також виявляються зв'язки між ними. Порівняльний метод ґрун- тується на зіставленні різних сис- тем, явищ тощо з метою з'ясу- вання їх подібності й розходжен- ня. Прогностичний забезпечує пізнання перспектив розвитку явища, що пізнається. Що до ме- тоду сходження від конкретного до абстрактного, то завдяки

йому створюються наукові абстракції, які відбивають закономірності предмета тієї або іншої науки, а також дозволяють сформулювати її понятійний апарат. При застосуванні методу сходження від абстрактного до конкретного спостерігається вже зворотний процес. Спираючись на пізнані закономірності й наукові поняття, вчений через їх призму розглядає конкретне, реально існуюче, відчутне. У результаті цього уточнюються пізнані раніше закономірності й вироблені поняття і, як наслідок - створюються нові наукові абстракції. Метод формалізації полягає у виробленні відповідної знакової системи, що відбиває змістовну сторону досліджуваного предмета. Це дозволяє глибше вивчити закодовані за допомогою цієї системи явища.

Як бачимо, застосовувані в юриспруденції загальні методи наукового пізнання часто знаходять свою подальшу конкретизацію й розвиток у конкретно-наукових методах, а також у тих методиках (технологіях), що використовуються у практичній діяльності. Так, системний метод лежить в основі систематичного способу тлумачення права. Таким чином, цими методами можна оперувати в правознавстві як безпосередньо, так і через вироблені вже юридичною наукою спеціальні методи пізнання й методики (технології) здійснення тієї

чи іншої юридичної діяльності.

Звернемося далі до методів пізнання, що застосовуються в правознавстві. З конкретно-наукових методів неюридичних наук це такі, як конкретно-соціологічний, психологічний (соціально-психологічний), кібернетичний, математичний, статистичний методи, метод правового моделювання й низка інших. За кожним з них стоять свої прийоми, принципи і правила пізнання права і пов'язані з ним явища громадського життя. У рамках конкретно-соціологічного методу застосовуються, наприклад, такі прийоми, як анкетування, інтерв'ювання та ін. До конкретно-наукових методів юридичної науки належать передовсім такі, як техніко-юридичний (або формально-юридичний) і порівняльно-правовий. Техніко-юридичний полягає в інтерпретації правових документів, формально-юридичному аналізі догми права, характеристики засобів і прийомів техніки юриспруденції і т.д. [Див.: 1; 2]; порівняльно-правовий - у зіставленні правових систем різних країн, або однієї й тієї ж країни в різні періоди часу з метою виявлення їх достоїнств і недоліків. У науковій літературі називаються й інші конкретно-наукові методи пізнання, опрацьовані юридичною наукою, як-то методи правового моделювання, правового експериментування. Сьогодні методи правового

моделювання, з нашого погляду, мають потребу в детальному аналізі, тому що в часи бурхливих змін соціум не повинен зазнавати постійних експериментів. Необхідно спочатку побудувати теоретичну модель, а вже потім приймати рішення про її втілення в реальне життя. І тут уже не обійтись без застосування нових інформаційних технологій. Оскільки саме право залишається провідником свіжих віянь, установок, супутником інновацій, а сучасна епоха пропонує принципово новий інструмент розвитку права - мережні технології, інструментальне управління правовими процесами як потоками правової інформації може бути здійснено на підставі застосування інформаційних технологій. Саме тому й пропонується одним з методів теоретичного пізнання права визна-

ти побудову інформаційної моделі правової доктрини в період переходу країни до постіндустріального суспільства. Актуальність її створення в Україні зумовлена наявністю значної кількості невирішених проблем у сфері державного регулювання, як-то: (а) необхідність забезпечення прозорості процесу державного управління й результативної взаємодії влади всіх рівнів з інститутами громадянського суспільства, що формується; (б) реалізація прав громадян на доступ до суспільно значимої інформації; (в) потреба підвищення рівня довіри громадян до органів державної влади; (г) вирішення антикорупційних завдань; (д) підвищення ефективності надання державних послуг з метою вдосконалення діяльності держави.

- Список літератури:** 1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 710 с. 2. Алексеев С.С. Теория права. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 320 с. 3. Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царстве человека. // Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1972. – С. 5-82. 4. Введение в философию: В 2-х ч. - Ч. 2 / Фролов И.Т., Араб-Оалы Э.А., Арефьева Г.С. и др. – М.: Политиздат, 1990. – 450 с. 5. Декарт Р. Избранные произведения: Пер. с франц. / Под ред. В.В. Соколова. – М.: Госполитиздат, 1950. – 710 с. 6. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания: Опыт логико-гносеологического исследования. – М.: Наука, 1973. – 324 с. 7. Краткая философская энциклопедия / Редакторы-составители: Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с. 8. Методологические вопросы правоведения: В связи с теорией и практикой социалистического управления / Ред. И.П. Трифонов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 226 с. 9. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Изд-во ПРИОР, 2002. – 330 с. 10. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА, 1999. – 535 с. 11. Общая теория государства и права: Акад. курс в 2-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 1.: Теория государства. – М.: Зерцало, 1998. – 598 с. 12. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 343 с. 13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. – О.: Юрид. літ.,

2002. – 173 с. 14. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / П.М. Баш, А.В. Боброва, Г.Л. Вечеслова и др. – М.: Цитадель, 2000. – 928 с. 15. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2-х т. – Т. 1: Элементный состав. – М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. – 528 с. 16. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000. – 422 с. 17. Шабалин В.А. Методологические вопросы правоведения. – Саратов, 1972. – 226 с. 18. Шептулин А.П. Диалектический метод познания. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.

Надійшла до редакції 27.12.2007 р.